

EMLÉKEZETPOLITIKAI REPREZENTÁCIÓK: SZEKFŰ- ÉS BIBÓ-KÉPEK EMLÉKEZETRENDSZEREK KONTEXTUSÁBAN

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Esetbemutatóimban két emlékezetpolitikai reprezentáció két-két értelmezését közelítem meg. Annak a tudatában, hogy beszédaktusok, diskurzusok részei, emlékezetpolitikai alkotások, amelyek más-más emlékezetrendszerbe illeszkednek, más-más politikai nyelven fogalmazták meg őket és más-más kontextusban születtek. Olyan példákat választottam, amelyekben a különbségek ellenére alapvető funkcionális hasonlóságot érzékelhetünk és a példákön túlmutató tanulságot vonhatunk le. Az értelmezés keretét az eszmetörténet kontextualista változatából és az emlékezetrendszerek feltárására irányuló interdiszciplináris emlékezetpolitikai irodalomból merítettem.

1. EMLÉKEZETRENDSZEREK, PÁRHUZAMOS ÉS SZEMBENÁLLÓ EMLÉKEZETÉPÍTÉSEK

A rendszerváltással szabadságelvű politikai keretek közé került magyar demokratikus politikai közösség már jó ideje súlyos és riasztó megosztottság jeleit mutatta. Egy politikai közösség helyett több, párhuzamos közösség létét és harcát érzékelhattuk. Olyanokét, amelyek egymástól különböző, egymással ellentétes politikai nyelvet, eltérő szimbolikus tereket és időket használtak. A 2010 óta hatalomra jutott, hatékonyságra hivatkozó személyi uralmi és hatalomkoncentráló fordulat a megosztottságot nem oldotta, hanem instrumentálizálta és ez által tovább növelte. Abban, hogy ez így alakult, nem hanyagolható el a felelőtlenség, a demagógia, a pillanatnyi politikai haszonra törekvés szerepe, a *haladás* és a *nemzet* politikai nyelveinek, jelképeinek és ünnepeinek kisajátítása, valamint az erkölcsi minimum hiánya a politikai élet szereplői között. Ám azok hevességét mélyebb okok, eltérő és megosztó, feldolgozatlan történelmi tapasztalatok és élmények magyarázzák. Mögöttük ugyanis az elmúlt több mint huszonöt év, a rendszerváltás, a Kádár-korszak, 1956, a Rákosi-korszak, 1944-45, a két világháború közötti időszak, Trianon, 1918-1919, 1867, 1848-49 eltérő egyéni és közösségi élményei, a magyar politikai kultúra töredezettsége, zárványszerűsége, ellentétek által meghatározott jellege, az átélt vagy áthagyományozott élmények feldolgozatlanságai

húzódnak meg és hatnak. Ezek nem egyszerűen jelen vannak kinek-kinek az életében, hanem komolyan befolyásolják az egyéni és kollektív közéleti tevékenységeket. Valamilyen egykori sérelem, félelem és megaláztatás szinte mindenkinek az életében szerepet játszik, ami annak a minden áron való biztosításához vezet, hogy a sérelem megismétlődése egyszer s mindenkorra kizárható legyen, s az egykori sérelemért a sérelmet szenvedett, illetve leszármazottja elégtételt szerezzen, hiszen ő áldozat. Egymástól különböző, egymással ellentétes, és egymással versengő áldozat-szerepeket és elégtétel-kereséseket fednek fel azok a kultúrharcos szituációk, jelképes polgárháborús helyzetek, amelyek szereplői a politikai közösség szimbolikus terében és idejében újra és újra, egyre abszurdabb formákban jelennek meg és törnek kisajátításukra a *haladás* vagy a *nemzet*, *Európa* vagy a *magyarság*, a *civilizálódás* vagy a *nemzeti büszkeség*, az *európai mintakövetés* vagy a *nemzeti öncélúság* jegyében. Új, gyakran abszurd és anakronisztikus jelentéssel ruházzák fel a közösségi tereket, a közösség szimbolikus idejét, jelképeit, az általuk megjelenített korábbi eseményeket, a közösség reprezentációit.

A párhuzamos emlékezetépítések, az egymással versengő, egymással szembenálló és gyakran egymást tagadó emlékezetek és viktimológiák számtalan példáját ismerjük. Ezek közé tartoznak a spanyol francoista és köztársasági emlékezés helyei, a civil társadalom követelésére feltárt tömegsírok. Baltasar Garzón, az a bátor spanyol bíró, aki tíz évvel korábban Pinochet egykori chilei diktátor ellen nemzetközi körözést adott ki spanyol állampolgárok megkínóztatása és meggyilkoltatása miatt, 2010 márciusában vizsgálatot indított a falangisták a spanyol polgárháború során az emberiség ellen elkövetett bűnei miatt. Egy másik bíró szinte azonnal eljárást kezdeményezett ellene arra hivatkozva, hogy ezek a bűnök már elévültek. Garzón bírónak, hogy leváltását megelőzze, le kellett mondania.

Emlékezet- és identitáspolitikai egymásnak feszülést jelenítenek meg Kolozsvár párhuzamos, egymással felelő magyar és román főterei. Párhuzamos és szembenálló emlékezetrendszerket mutatnak az egymással perlekedő párizsi republikánus és royalista *lieux de memoire*-ok. Versengő emlékezetrendszerek látszanak Lviv és Wroclaw egykori közösségei emlékezetéért folytatott szimbolikus politikai küzdelmeiben. Szimbolikus polgárháború rituális eseménye az évenkénti belfasti – a több mint négyszáz évvel ezelőtti győzelmet ünneplő – protestáns tüntetőknek a katolikus városrészen provokálóan átvonuló tömege. Emlékezet- és identitáspolitikai küzdelem eredménye volt a leuveni egyetem könyvtárának a felosztása, méghozzá úgy, hogy a flamand egyetemen maradt a könyvtár és a könyvtári katalóguscédulák ABC szerinti első fele, míg a másik felét átszállították az újonnan alapított vallon egyetemre.

A Trianont, a *Shoát* és a Gulágot egymással szembeállító, versenyeztető és kijátszó emlékezetpolitikák, az egymásnak feszülő, szembenálló és elkülönülő emlékezetrendszerek azt mutatják, hogy az emlékezetrendszerek, etnikai szembenállások, szimbolikus polgárháborúk korántsem kivételesek Európában és korántsem maradnak meg mindig a szimbolikus polgárháborúk keretei között. Jedwabne, Naoussa, Londonderry, és Srebrenica nem jelképes polgárháborúk helynevei, ahogy a marosvásárhelyi pogrom sem volt az.

2. A DEMOKRATIKUS POLITIKAI KÖZÖSSÉG KOHÉZIÓJA

A modern demokratikus társadalmakban különböző értékvilágú, világnézetű és etnikai hátterű állampolgárok élnek együttműködve egymással. Tudomásul vették, és folyamatosan tudomásul kell, hogy vegyék, nincs egyedül üdvözítő értékrend, sem homogén nemzetállam, amelyet valamennyien elfogadnának.

Mutatták ezt a XVI-XVII. század vallásháborúi, különösen a harmincéves háború, amelyben katolikusok és protestánsok egyaránt meg voltak győződve arról, hogy ők és csakis ők ismerik az üdvözlés egyedüli útját, ám egyiknek sem volt elég fizikai ereje ahhoz, hogy meggyőződését a másikra rákényszerítse.

Bele kellett törődniük abba, hogy nem tudják a helyes ösvényre téríteni az elbitangoló nyáját, ezért el kell tűrniük, hogy azok a maguk hite szerint imádkozzanak. Nem fogadták el a más meggyőződést igaznak, továbbra is megbélyegezték annak vallóit, de elviselték, hogy idegen országokban, majd saját országuk távoli vidékein az „eretnekeknek”, az „Antikrisztus híveinek”, a „bálványimádóknak”, a „pávistáknak” imaházai és gyülekezeteik legyenek. Később már azt is eltűrték, hogy saját településük szélén építsék fel gyülekezetük házait, amelyeknek ajtaja nem nyílhatott a város, a falu középpontja felé. Ezt a toleranciát pedig egyre inkább kénytelenek voltak kiterjeszteni a többi más hitűekre, a más kultúrájúakra, a jöttmentekre, még az ateistákra is, majd a más szexuális szokást követőkre.

Igaz, a XX. század vallásháborúi, a totális rendszerek intézményesített polgárháborúi mindezt sok helyütt megsemmisítették, ám a totális rendszerek bukása után – úgy látszott – helyreállt a polgárháborútól mentes állapot. Azzal a különbséggel, hogy a helyreállítás, az újjáépítés egyben alapítás is volt. Az egyenlő emberi méltóság, a szabadság és a demokrácia elvein alapuló társadalomszerveződés megalapítása, amely az emberi életet beleérti az emberi méltóságba.

Mi kapcsolja össze az egy országban élőket, ha helyzetük és hátterük nagyon eltérő, világnézetileg pedig áthidalhatatlan különbségek választják el őket egymástól, ugyanakkor nem kívánnak folyamatos polgárháborút folytatni egymással? Mi teszi őket politikai közösséggé? Mi alkotja a politikai közösség kohézióját?

Mindenekelőtt az, hogy tagjai olyan játékszabályokat, eljárási formákat, szocializációs mintákat alakítanak ki közösen újra és újra, amelyeket mindenki begyakorol, betart és betartat. Ez együtt jár azzal, hogy legkisebb közös többszörösüként a politikai közösség valamennyi tagja elfogad néhány közös alapértéket, az egyenlő emberi méltóságot, a szabadságot és a demokráciát, a hatalom forrásaként a népszuverenitást, és a hatalom önállósodásának és koncentrációjának ellenszereként a hatalommegosztás, a fékek és ellensúlyok – állandó fejlesztésre és megújításra szoruló – rendszerét, a jogállami berendezkedést, azt, hogy jobb törvények, mint emberek uralma alatt élni.

A meggyőződés, a lelkiismeret magánügy, a magánszféra egyre táguló határai pedig elfogadottak, amelytől elszakadt a politikai közösséghez tartozás kritériuma. Azt a jogok és kötelességek egyenlősége, a politikai közösség megalkotása és fenntartása, az egyének közösségi cselekvései határozzák meg.

A külső kényszer visszaszorítása és visszaszorulása, a személyes uralom megfékezése a társadalmi integráció, a politikai közösség kohéziójának önkéntes, szabad és állandóan meg- és újrateremtendő kifinomult formáit feltételezi.¹ Ezek, ha léteznek, elfogadottak és hatnak, távolról magától értetődőnek, adottságoknak látszanak. Akkor érezhetjük, hogy mennyire nem így van, amikor valami miatt nem működnek. Akkor, amikor a személyes uralom dúvad állama a hatékonyság és a permanens mozgósítás jegyében hagyományos és új hatalomösszpontosítással osztja ketté a társadalmat kiváltságosokra és páriákra.

Holott: „Az állam nem merő erőszakszervezet, a modern európai állam pedig csak egészen kis részben az. Másfél ezer éves görög-római előkészítés után, másfél ezer éves keresztény társadalomszervezési munka alapján a háromszáz éves modern újkori állam alkotmányos fejlődése az államot túlnyomó részben erkölcsi személyiséggé tette, mely most azon a ponton van, hogy hatalomkoncentrációból fokozatosan átalakul a tárgyilagos szakszolgálatok szervezetévé. Négy évtizedes marxista-leninista-sztálinista gyakorlatnak sikerült ezt a háromezer éves kultúrfejlődést megfordítani, és az államot

---

¹ Rawls, John: 1971. 1993. 1999., Berlin, Isaiah: 1980. 1981. 1991. 1996. 1999. 2002. 2006. Kis János: 2004. 2013. 2014. 2015.

ismét emberséget, adott szót, kölcsönösséget nem ismerő dúvaddá tenni. A legsürgősebb feladat ennek a dúvad államnak minden megnyilvánulását felszámolni. Elég volt abból az ostobaságból, mely burzsoá specialitásoknak nyilvánította a szabadság történetileg kialakult technikai biztosítékait, melyek hosszú időre visszanyúló történeti fejlődés eredményei, s melyeknél jobbat eddig senki nem talált, a népképviselési alkotmányt, a szabad választásokat, a közigazgatás bírói ellenőrzését, az államhatalmak elválasztását, a szólás- és sajtószabadságot.”²

3. EMLÉKEZETPOLITIKAI REPREZENTÁCIÓK 1: SZEKFŰ-KÉPEK

A **Századvég** című folyóirat 1988-as borítóján Ady Endre, Jászi Oszkár, Szabó Dezső, Fülep Lajos, Babits Mihály, Szekfű Gyula, Németh László és Bibó István portréját találjuk. Nem egészen húsz évvel később a szerkesztő közülük immár csupán Szekfű Gyulát tekintette példaképének, amivel korántsem volt egyedül.³ Sokak számára ugyanis Szekfű pályafordulásai – szaktudásból konzervatív ideológiussá, majd a Horthy-rendszer meghatározó szellemi mintaadójából a kommunista hatalommal együttműködő közéleti méltósággá – kevésbé tűntek/tűnnek fontosnak, mint kivételesnek vélt tudományos teljesítménye, kérlelhetetlennek tekintett realizmusa és idealizált íráskészsége. Kisebb könyvtárnyi hitvitázó/hitvalló irodalom épült Szekfű Gyula ön- és ellenségképre. Arra, amely szerint Szekfű Gyula a nagy realista szerepét vállaló független ítéletű tudós volt, akit a gátlástalan demagógok az éretlen közvéleményt félrevezetve és felhasználva újra és újra meghurcoltak. Ennek színe az eszményítés, visszája pedig a megbélyegzés, a nemzetgyalázó karrierista vádja.

A hatvanas-hetvenes évek megbélyegző és eszményítő álláspontját Szigeti József és Kosáry Domokos értelmezései képviselték, amelyek szemben álltak egymással, ám közelebbről szemlélve strukturális és funkcionális hasonlóságokat mutatnak.⁴

Szigeti az ellenforradalmi avantgarde tagjának, Kosáry a progresszió szövetségésének szerepében azonosította a fiatal Szekfű Gyulát. Szigeti a *Három nemzedék* ideológiáját sugározta vissza a Rákóczi-könyvre, míg Kosáry A szám-

---

² *Fogalmazvány*, 1956. október 27-29. In. BIÖI I. 251.

³ Gyurgyák János: 2007. 2011. Vö. Kosáry Domokos: 1943. 1971. a. b. 1987. Romsics Ignác: 2011. Ujváry Gábor: 2011. Ständeisky Éva: 2015. Erős Vilmos: 2016. Glatz Ferenc: 2016.

⁴ Szigeti József: 1964. Kosáry Domokos: 1971a. b. 1987.

űzőtt Rákóczinak tulajdonított ideológiai és tudományos tendenciát vetítette rá a *Három nemzedékre*. Szigeti a nemzetközi forradalom és ellenforradalom, Kosáry a hazai polgári realista és köznemesi romantikus/nemzeti kommunista történetírás értelmezési kerete és értékelési kritériuma segítségével mutatta be értelmezését. Közös előfeltevések alapján. A struktúra hasonló-sága ugyanis előfeltevésbeli közösséggel magyarázható.

A legfőbb közös vonás a kisajátított fogalomhasználat és a leszűkítő közvetlen minősítés. Szekfű ön- és ellenségképét megkérdőjelezhetetlen adottságnak tekintve valakit (valamilyen irányzatot) elmarasztaltak, hogy mást (másik irányzatot) pozitívan ítélhessenek meg. Ebből adódott az, hogy egyikük sem igyekezett megérteni az elítélendő fél (irányzat) álláspontját, megismerni azt a behatárolt lehetőségkeretet, amelynek egyik változatát képviselte a pozitívan ítélttel közös vonásokat is szükségképpen mutató irányzat. A megbélyegzés következtében az csak ahistorikusan, idő- és térbeli környezetéből kiragadva, mint a *negatív* megtestesítője jelenhetett meg. Emiatt az elmarasztalás nem vált megalapozottá, hiszen nem következetes és tárgyilagos elemzés, hanem a vád tárgyául szolgáló fogalomra való visszavezetés elfogultsága húzódott meg mögötte. Az eszményítés ugyanezzel a szemlélettel diszkreditálta magát. Kosáry Domokos egykori – kétségtelenül sokszor és gyakran jogtalanul támadott – mesterét tette meg a lehetőségeken belüli pozitívumnak, s ezzel majd mindenkit kívül rekesztett a pozitívnak minősíthetők körén. A megbélyegző álláspont a *haladás-reakció* szembeállítását, a korábbi elítélő nézetek a *nemzeti-nemzetellenes* ellentétét használták értékelési alapnak. A negatívnak minősített jelenségeket pedig Szekfű Gyula és az igen statikusan értelmezett és az ellenpont szerepét betöltő fogalom kapcsolatából magyarázták, ami ugyanúgy lehetett a nagybirtok, mint a bécsi megbízók, a szellemtörténelmi újjáértékelés, vagy a karrierizmus. Az eszményítő nézet Szekfűt a tudományos álláspont egyedüli letéteményeseként mutatta fel és ebből a kiindulópontból a vele szembekerülőket mind a romantikus nacionalista/nemzeti kommunista álláspont híveivé degradálta vagy nem vett róluk tudomást. Mindketten kritikátlanul elfogadták azt a Szekfű által létrehozott konstrukciót, amely Thaly Kálmán és Szekfű Gyula ellentétében lelte fel a magyar történetírás megoszlását.⁵

Az erre szűkített kép szerint minden jó és színvonalas Szekfű elődje és utódja, minden ezzel ellentétes viszont Thalyhoz kapcsolódik. Amiatt, mivel szemléletük az egyedül érvényes rendszeren belüli besorolás, a nagy kirakós játék egyedüli és kizárólagos megoldása ellenségkép által uralt indoktrinációjá-

---

⁵ Vö. Szekfű Gyula: 1931. 422. 426. 428–434. 436–440. Kosáry Domokos: 1971a, b, 1987. Romsics Ignác: 2011. 356–480. Lásd: Rácz Sándor: 2013. 2015.

nak ideológiai dichotómiáján alapult. A történelem olyan manicheus felosztásán, amely kisajátítható és kisajátítandó pozitívumokra és a pusztá megbélyegzéssel leleplezett és eloszlatónak vélt negatívumokra bontotta azt szét.

Szigeti József megbélyegző és Kosáry Domokos eszményítő álláspontja a Szekfű ön- és ellenségképére épülő hitvitázó-hitvalló irodalom része volt. Annak, amely *A száműzött Rákóczi*-botrányban és Szekfű arra adott válaszában gyökerezett, a *Három nemzedék* visszhangjával új lendületet kapott, Szekfű náciellenes fordulatával módosult, s a történetíró 1945 utáni szerepvállalásával tovább formálódott. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a Molnár Erik-vita (közvetve) Szekfű mellett, a hetvenes évek elején Király István akadémiai beszéde pedig ellene szólt. A nyolcvanas években viszont Kosáry Domokos és Glatz Ferenc hegemon helyzetbe kerülésének következtében Szekfű ön- és ellenségképe kánonná vált. Akik tudósnek és realistának akarták látni magukat, és a hivatalos tudomány pozícióiban voltak, nehezen kerülhették el, hogy vele azonosuljanak. Amennyiben nem ezt tették, könnyen demagóg megbélyegzőivel találhatták közös táborban magukat. Holott megbélyegzői és eszményítői nemcsak abban hasonlítottak egymásra, hogy az ő ön- és ellenségképét forgatták a színéről a visszájára és viszont, hanem abban is, hogy indoktrinációt, besorolási eljárást, a nagy kirakós játék végső megoldását keresték és vélték megtalálni, amivel saját életstratégiájukat igazolták. Szerencsére a megbélyegzés és az eszményítés váltógazdaságának hegemoniájával szemben termékeny szempontokat kínáló kivételeket és különvéleményeket is találhattunk és találhatunk.⁶

4. EMLÉKEZETPOLITIKAI REPREZENTÁCIÓK 2: BIBÓ-KÉPEK

Bibó István temetése az 1956-os forradalom még élő résztvevői és az akkor szerveződő demokratikus ellenzék – titkosrendőrök által megfigyelt és rögzített – méltóságteljes demonstrációja volt. Fél éven belül a diktatúrával szembenálló különböző meggyőződésű ellenzékiek *Emlékkönyv*vel tisztelegtek emléke előtt, amely a rendszerváltásig szamizdatban terjedt. Neve a Kádár rendszerrel szembenállás, a demokratikus és független Magyarország jelképe lett. A rendszerváltás idején rá hivatkoztak a legtöbben. Reneszánsza, szellemi divatja azonban hamar lecsengett. Egyrészt mivel szerény, minden heroiz-

---

⁶ R. Várkonyi Ágnes: 1961. 1973. 2009. 2011. Szabó Miklós: 1989. 2003. Gergely András: 1983. Lackó Miklós: 1975. 1988. 1996. 2007. Miskolczy Ambrus: 2001. 2004. Ress Imre: 2007. 2011. Ress Imre, szerk.: 2008. Romsics Gergely: 2010. Trencsényi Balázs: 2011. A gondolatmenet alapja: Dénes Iván Zoltán: 1976. 38-49. Dénes Iván Zoltán: 2015.

mustól idegenkedő személyisége nem volt alkalmas arra, hogy hőskultusz tárgya legyen. Másrészt azért, mert a berendezkedő demokrácia oligarchikus jellege összeegyeztethetetlen volt mindazzal, amit képviselt, hiszen a pillanatnyi, gátlástalan, fékevesztett haszonra törekvés nagyon távol állt tőle és mindattól, amit képviselt. Életművének tudományos recepciója az elmúlt két és fél évtizedben bontakozott ki.⁷ Különös időszerűséget ad neki a személyes uralom ki- s a fékek és ellensúlyok leépítése, a hatalomkoncentráció hagyományos és modern formáinak gátlástalan kiépítése és alkalmazása. Minthogy az egykori Bibó-kollégisták „nagyévtágyú hatalmasok”-ká váltak és autokrata pártállami csoporttá szerveződtek – s mivel Bibó István neve, életműve és szellemi hagyatéka nem használható hatalomtechnikai eszköznek – nem tudtak és nem tudnak mit kezdeni vele, szókimondó ideológusuk egyenesen a Kádár-kori kiátkozást felidéző módon bélyegezte meg.⁸

Bibó István életművének recepciója változatos képet mutat a teljes elutasítástól és a háritástól a szellemi inspiráción keresztül a tárgyszerű viszonyulásig. Ennek része a Bibó-revízió műfaja és irodalma, amely éppoly jogosult, mint bármilyen más megközelítés, de eddig életérzések és öngazolások kivetítését foglalta magába. Politikai stigmatizáció, külsődleges bírálat, filológiai megalapozatlan, elfogult kritika, indoktrinációs interpretáció, félreértelmezett motívum-magyarázat (az úri osztály öngyűlöletének megismerésítője), szaktudósi szerepből ítélkező felületes, öngazoló leckéztetés, szakmailag komolytalan, megalapozatlan, egyértelműen hatalmpolitikai megbélyegzés jellemzik a Bibó-revízió általam ismert eddigi darabjait.⁹

Közülik kettőt idézek fel: a Kádár- és az Orbán-rendszer pártállami indoktrinációja jegyében megbélyegző E. Fehér Pál és Lánczi András Bibó-képeit.

E. Fehér Pál írása a **Kritika** 1979. 9. számában jelent meg *A Bibó-probléma* címmel Bibó István temetése után és az *Emlékkönyv* publikussá válása előtt. Ő az 1945 utáni realitás jegyében ezoterikus kispolgári szocialistának bélyegezte Bibó Istvánt, akinek az 1945 és 1948 közötti írásait – ennek ellenére – érdemes megismerni.

---

⁷ Balog Iván: 2010.

⁸ Lásd Kövér László: 2011. Lánczi András: 2011. Vö. Papp István: 2011. Szájer József: 2013.

⁹ E. Fehér Pál: 1979. Hanák Péter: 1994. Németh G Béla: 1998. 2000. Tőkéczi László: 1999. 256–266. Ungváry Krisztián: 2000. Gerő András: 2001. 2004. Lánczi András: 2011. Tőkéczi László értelmezéséhez vö. Tóth-Matolcsi László: 2005. Hatos Pál: 2016. Gerő Andráséhoz Gergely András: 1999. Gyáni Gábor: 2011. Lánczi Andráséhoz Papp István: 2011. Vö. Balog Iván: 2004. Kovács Gábor: 2004. Balog Iván: 2010.

Lánczi András írása a **Kommentár** 2011. 4. számában látott napvilágot Bibó István születésének századik évfordulója alkalmából *Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket?* cím alatt. Leo Strauss egykori fordítója, Orbán Viktor tanácsadója és ideológusa a filozófiai rendszeralkotás, a politikatudomány nevében, s a hatalmi politika jegyében eklektikusnak, lehetetlen és kártékony feladatra, a politika és a történelem normatív értelmezésére, végső filozófiai kérdésekre adott végső – téves és megalapozatlan – válaszok megfogalmazására vállalkozónak láttatta. Ennek ellenére úgy vélte, hogy megbecsülést érdemel politikaelméleti életműve. Egyúttal megkülönböztette Bibó István beállítottságát híveitől. Míg Bibó gnosztikus vonzalmai ellenére szerint tisztában volt a kétely és a fokozatosság erejével, addig a Bibó-mítoszkövető értelmiségiek lenézik a politikát, azt irreálisan ítélik meg, s a felvilágosodás baloldali antropológiai optimizmusában minden kétely és fokozatosság nélkül hisznek. Ehhez van szükségük Bibó István mítoszára. Arra, amelynek alapját, a bibói életművet Lánczi András kontextusából kiragadott idézetekkel és impresszionisztikus analógiákkal minősítette.

E. Fehér Pál és Lánczi András szerint Bibó István nem számolt a korabeli és a mindenkori hatalmi realitásokkal és az általuk meghatározott lehetőségekkel. Moralista volt, aki kívülről és felülről viszonyult a valósághoz, olyan értelmiségi, aki a vágyait összetévesztette a valósággal - ezért lehetett és lett értelmiségi mítosz tárgya.

A két imázs-alkotó – bő három évtized eltéréssel – egy értelmiségi legendával kívánt leszámolni. Annak a tudatában, hogy erre jogosultak. Mindkettő megbélyegzett és besorolt, minősített, indoktrinációs eljárást hajtott végre. Holott sem tudásuk, sem erkölcsi hitelük nem volt. Amivel rendelkeztek, az hatalmi pozíció volt.

5. TANULSÁG

Előadásomban abból indultam ki, hogy az egyéni és a kollektív emlékezet nem adottság, hanem összetett alkotás. A kollektív emlékezet gyakran szimbolikus polgárháború tárgya, terepe és alkalmá. Rendszerei, politikai nyelvei, terei/ helyei, eseményei, jelképei és reprezentációi vannak, amelyek birtoklása és értelmezése összekapcsolódik a politikai közösségek meg- és újraalkotásával, a közösség összetartozásának megteremtésével és megélésével. Két-két olyan emlékezetpolitikai reprezentációt vettem szemügyre, amelyek egy-egy mintaadó személyiség eltérő értelmezését foglalták magukban. Megalkotásuk mégis hasonló eljárásokat, megközelítési módokat és előfeltevéseket mutatott. Arra az eredményre jutottam, hogy az emlékezetpolitikai

reprezentációk legalább annyira szóltak azokról, akik és akiknek a számára megalkották őket, mint azokról, akikről megformálták, hiszen az ő beszéd-aktusaik, diskurzusaik és emlékezetrendszereik voltak.

IRODALOM

- Alexander, J, Eyerman, R., Giesen, B, Smelser, N., and Stompka, P, 2004. *Cultural Trauma and Collective Memory*. University of California, Berkeley, CA.
- Balog Iván, 2010. *Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 12.
- Bechhofer, F. and D. McCrone, D., eds, 2009. *National Identity, Nationalism and Constitutional Change*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Berlin, Isaiah, 1980. *Concepts & Categories. Philosophical Essays*. With and introduction by Bernard Williams. Oxford University Press, Oxford.
- Berlin, Isaiah, 1981. *Against the Current. Essays in the History of Ideas*. With an introduction by Roger Hausheer. Oxford University Press, Oxford.
- Berlin, Isaiah, 1991 (1996). *The Crooked Timber of Humanity. Chapters in the History of Ideas*, Alfred A. Knopf, New York. Magyar fordítása: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Ford. Pap Mária. Európa, Budapest.
- Berlin, Isaiah, 1996. *The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History*. Edited by Henry Hardy. With an introduction by Patrick gardiner. Chatto & Windus, London.
- Berlin, Isaiah, 1999. *The Roots of Romanticism*. Edited by Henry Hardy. Chatto & Windus, London.
- Berlin, Isaiah, 2002. *Liberty*. Incorporated by *Four Essays on Liberty*. Edited by Henry Hardy. With an essay on Berlin and his critics by Ian Harris. Oxford University Press, Oxford. A *Four Essays on Liberty* magyar fordítása: *Négy esszé a szabadságról*. Ford. Erős Ferenc, Berényi Gábor. Európa, Budapest, 1990.
- Berlin, Isaiah, 2006, *Political Ideas in the Romantic Age. Their Rise and Influence on Modern Thought*. Edited by Henry Hardy. With an introduction by Joshua Cherniss. Chatto & Windus, London.
- BIÖI. Bibó István összegyűjtött írásai. I. *Az európai politikai fejlődés értelme*. Szerk, bev, s.a.r. Dénes Iván Zoltán. Kalligram, Budapest, 2017.
- Boedeker, H., ed, 2002. *Begriffsgeschichte—Diskursgeschichte—Metapherngeschichte*. Wallstein Verlag, Göttingen.

- Breakwell, G. M., 1986. *Coping with Threatened Identities*. Meuthen, London.
- Brown, D. P., Schefflin, A. W., Hammond, D. C., 1998. *Memory, Trauma Treatment, and the Law*. W. W. Norton, New York, NY.
- Camallonga, Salvador Orti, 2012. A 'European Memory of the Jewish Extermination'? Spain as a Methodological Challenge. *European Review*, 20, 4. 475-492. o. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Campbell, K., 2011. *Testifying to Trauma: The Codification of Trauma in Humanitarian Law*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Caruth, Cathy, 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, Memory*. Johns Hopkins University, Baltimore, MD.
- Castiglione D., and Hampsher-Monk, I. eds, 2001. *The History of Political Thought in National Context*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cavalli, Alessandro, 2012. *The Memory of Fascism and of the Anti-Fascist Resistance among Italian Youth*. *European Review*, 21, 4. 501-506. o. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Colley, L., 1992. *Britons: Forging the Nation, 1707–1837*. Yale University Press, New Haven, CT, London.
- Conrad, C. and Conrad, S., 2002. *Die Nation Schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Cs. Kiss Lajos, 2013. Bibó István és a Világosság, Világosság, Bibó István élete és műve, tavasz-nyár. 5-8.
- Császtrvay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor, Szerk. 2009. *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Argumentum, Budapest.
- Danieli, Yael, 1998. *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. Kluwer Academic, New York, NY.
- Davis, John A., 2012. *How Many Italies? Reconciliation, the Risorgimento and Italy's North South Divide*. *European Review*, 20, 4. 505-513. o. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Dénes Iván Zoltán, 1976. A „realitás” illúziója. A *historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 2015. *A történelmi Magyarország eszményítése. Szekfű gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony.
- Dénes Iván Zoltán, Szerk., 1999. *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, Szerk., 2015. *A magyar történetírás kánonjai*. Ráció, Budapest.
- Dutt, C. red, 2003. *Herausforderungen der Begriffsgeschichte*. C. Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- E. Fehér Pál, 1979. A Bibó-probléma. *Kritika*, 9. 25-27.

- Emmer, Pieter, 2013. *Regimes of Memory: the Case of the Netherlands*. European Review, 21, 4. 470-479. o. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Erickson, K, 1994. *A New Species of Trouble: Explorations in Disaster, Trauma, and Community*. Norton, New York, NY.
- Erős Vilmos, 2016. *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Ráció, Budapest.
- Fazekas István, 2011. *Szekfű Gyula és a Hof-, Haus- und Staatsarchiv*. In. Ujváry Gábor, Szerk., 2011. 58-75.
- Felman, Shosana, 2002. *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Foucault, Michel, 1972. *The Archaeology of Knowledge*. Pantheon Books, New York, N.Y.
- Foucault, Michel, 1981. *Power/Knowledge*. Harvester Press, Hassocks, Sussex.
- Freeden Michael, 1996. *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Clarendon Press, Oxford.
- Freeden Michael, 2005. *Liberal Languages: Ideological Imaginations and 20th Century Thought*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Gelonch-Solé, Josep, 2013. *Mass Graves from the Civil War and the Franco Era in Spain: Once Forgotten, Now at the Heart of the Public Debates*. European Review, 20, 4. 507-522. o. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Gergely András, 1983. *Németh László vitája Szekfű Gyulával*. Valóság, 1. 47-62.
- Gergely András, 1999. *Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről*. In. Dénes Iván Zoltán, Szerk., 1999. 65-76.
- Gerő András, 2001. *A fogalmak foglya. Bibó István a XIX. század második felének magyar történelméről*. Beszélő, 10. 94-104.
- Gerő András, 2004. – *Képzelt történelem. Fejezetek a szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. ELTE Eötvös Kiadó-Polgart, Budapest.
- Glatz Ferenc, 2016. *Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*. Szerk. Burucs Kornélia. Kossuth, Budapest.
- Gumbrecht, H. U, 2006. *Dimension und Grenzen der Begriffsgeschichte*. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Gyáni Gábor, 2011. *Bibó István kiegyezés-kritikája*. In. Pénzes Ferenc – Rácz Sándor – Tóth-Matolcsi László, Szerk., 2011. 88-97.
- György Péter, 2011. *Apám helyett*. Magvető, Budapest.
- György Péter, 2013. *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély*. Magvető, Budapest.
- Gyurgyák János, 2007. *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest.

- Gyurgyák János, 2011. *Szekfű Gyula és a magyar konzervatív hagyomány.* In: Ujváry Gábor, Szerk., 2011. 112-121.
- Hämäläinen, Pekka Kalevi, 1979. In: *Time of Storm: Revolution, Civil War and the Ethnolinguistic Issue in Finland.* State University of New York Press, Albany, NY.
- Hanák Péter, 1994. *Alkat és történelem. (Egy Bibó-tanulmány továbbgondolása).* Világosság, 5-6. 3-37.
- Hartog, F, 2003. *Des régimes d'historicité: Présentisme et expériences du temps.* Le Seuil, Paris.
- Hatos Pál, 2016. *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete.* Jaffa, Budapest.
- Hayward, J, 2007. *Fragmented France: Two Centuries of Disputed Identity.* Oxford University Press, Oxford.
- Herman, S. Judith, 2003. *Trauma and Recovery.* Basic Books, New York, NY.
- Hóman Bálint, Szerk., 1931. *A magyar történetírás új útjai.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Hroch, Miroslav, 1985. *Social Preconditions of National Revival in Europe: a Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Kesteloot, Chantal, 2013. *The Past of Belgium: Different Memories and Controversial History in a Divided Society?* European Review, 21. 4. 480-488. o. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Kirmayer, Laurence J, Robert Lemelson, and Mark Barad, eds, 2007. *Understanding Trauma. Integrating Biological, Clinical and Cultural Perspectives.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Kis János, 2004. *A politika mint erkölcsi probléma.* Irodalom Kft, Budapest.
- Kis János, 2015. *Az állam semlegessége.* Kalligram, Pozsony. Kis János Válogatott Művei 3.
- Kis János, 2013. *Az összetorlódott idő. Politikai írások, 1992-2013.* Kalligram, Pozsony. Kis János Válogatott Művei 1.
- Kis János, 2014. *Mi a liberalizmus? Esszék, tanulmányok, 1985-2014.* Kalligram, Pozsony. Kis János Válogatott Művei 2.
- Kolk, B, A, McFarlane, A.C, Weisaeth, L, 2006. *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body, and Society.* The Guildford Press, New York, NY.
- Kosáry Domokos, 1943. *A történetíró.* In: „Történetíró és politika.” Magyar Szemle, 5. 231-239.
- Kosáry Domokos, 1971. a. *Felszólalása.* In: Vita, 1971. 128-143.

- Kosáry Domokos, 1971.b. *Ungarische Politische Bestrebungen und die Probleme des Monarchie in Zeitalter des Dualismus*. Acta Historica, 27-52.
- Kosáry Domokos, 1987. *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető, Budapest.
- Koselleck, Reinhart, 2002. *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Stanford University Press, Stanford, CA.
- Koselleck, Reinhart, 2006. *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Kovács Gábor, 2004. *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Bibó István, a politikai gondolkodó. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Kovács Kriszta-Tóth Gábor Attila, Szerk., 2013. *Lehetséges. Kis Jánosnak tanítványaitól*. Kalligram, Pozsony.
- Kövér László, 2011. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán 2011. november 25-26-án Bibó István, az államtudós és államférfi címmel megrendezett tudományos ülés pódium-beszélgetésén kifejtett álláspontja. Ismerteti: Cs. Kiss Lajos, 2013. 6. 7. lábjegyzet.
- LaCapra, D, 1983. *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language*. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- LaCapra, D, 1985. *History and Criticism*. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- LaCapra, D, 1998. *History and Memory after Auschwitz*. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Lackó Miklós, 1975. *Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Gondolat, Budapest.
- Lackó Miklós, 1988. *Korszellem és tudomány, 1910-1945*. Gondolat, Budapest.
- Lackó Miklós, 1996. *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Lackó Miklós, 2008. *Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája*. Századok, 6. 1483-1536.
- Lánczi András, 2011. *Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket? A száz éve született Bibó Istvánról*. Kommentár, 4. http://kommentar.info.hu/marcsak_egy_ertelmisegi_mitosz_menthet_meg_bennunket_
- Lánczi András, 2012. *A politikai tudásról*. Attraktor, Budapest.
- León, Pablo Sánchez, 2012. *Overcoming the Violent Past in Spain, 1939-2009*. European Review, 20. 4. 492-504. o. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Leopold Lajos, 1917. *Elmélet nélkül*. Benkő Gyula könyvkereskedése, Budapest.

- Lepenies, W. ed, 2003. *Entangled Histories and Negotiated Universals*. Campus Verlag, Frankfurt.
- Leys, Ruth, 2000. *Trauma: A Genealogy*. University of Chicago, Chicago.
- Lieven, Anatol, 1994. *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path of Independence*. Yale University Press, New Haven and London.
- Llanque, M, 2008. *Politische Ideengeschichte—Ein Gewebe politischer Diskurse*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München.
- Lust Iván, 2009. *Vágy és hatalom*. Animula, Budapest.
- Mark, James, 2010. *The Unfinished Revolution. Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*. Yale University Press, New Haven, CT, London.
- Mishkova, Diana, ed, 2009. *We, the People: the Politics of National Peculiarity in Southestern Europe*. Central European University Press, Budapest-New York, 2009.
- Miskolczy Ambrus, 2001. *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*. Napvilág, Budapest.
- Miskolczy Ambrus, 2004. *Csoportkép történésekkel. Az antiszemitizmus ürügyén?* Aetas, 285-311.
- Németh G. Béla, 1998. *Írók, művek, emberek*. Krónika Nova Kiadó, Budapest.
- Németh G. Béla, 2000. *Hét folyóirat 1945–1950*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Nora, Pierre, 1984-1994. *Les lieux de memoire*. I-VII. Gallimard, Paris.
- Paksa Rudolf, Szerk., 2007. *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Argumentum – Eötvös József Collegium, Budapest.
- Papp István, 2011. *Az „ismeretlen” Bibó István*. Kommentár, 6. http://kommentar.info.hu/iras/2011_6/az_ismeretlen_bibo_istvan
- Pénzes Ferenc, Rácz Sándor, Tóth-Matolcsi László, Szerk., 2011. *A szabadság felelőssége. Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Pocock, J. G. A, 1989. *Political Language & Time. Essays on Political Thought and History*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Pocock, J. G. A, 2009. *Political Thought and History: Essays on Theory and Method*. Cambridge University Press, Cambridge.
- R. Várkonyi Ágnes, 1961. *Thaly Kálmán és történetírása*. Akadémiai, Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes, 1973. *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban*. I-II. Akadémiai, Budapest.

- R. Várkonyi Ágnes, 2009. *Angyal Dávid, a történetíró. Tudománytörténeti vázlat.* In. Császtravay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor, Szerk., 2009. 69-95.
- R. Várkonyi Ágnes, 2011. *A pályakezddés esélyei.* In. Ujváry Gábor, Szerk., 2011. 35-57.
- Rác Sándor, 2013. *Lehetséges-e a politikai közösség igazságos újjáalkotása? Erkölcsi érvelés a demokratikus politikában.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Rác Sándor, 2015. *A nemzeti történelem dekanonizációja és a politikai közösség rekonstrukciója.* In. Dénes Iván Zoltán, Szerk., 2015. 66-84.
- Rawls, John, 1971 (1997). *A Theory of Justice.* The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA. Magyar fordítása: *Az igazságosság elmélete.* Ford. Krokovay Zsolt. Osiris, Budapest. Osiris könyvtár.
- Rawls, John, 1993. *Political Liberalism.* Columbia University Press, New York. The John Dewey Essays in Philosophy, 4.
- Rawls, John, 1999. *The Law of Peoples with "The Idea of Public Reason Revisited".* Harvard University Press, Cambridge, MA-London, England.
- Ress Imre, 2007. *Szekfü Gyula, Ernst Molden és az Eötvös Collegium.* In. Paksa Rudolf, Szerk., 2007. 17-42.
- Ress Imre, 2011. *Szekfü Gyula, a levéltárnok 1918-1919-ben.* In. Ujváry Gábor, Szerk., 2011. 76-97.
- Ress Imre, Szerk., bev. 2008. *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte (1918-1926).* Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Romsics Gergely, 2010. *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban.* Új Mandátum, Budapest.
- Romsics Ignác, 2011. *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Budapest.
- Rosanvallon, P, 2004. *Le Model Politique Français: La société civile contre le jacobinisme de 1789 a `nos jours.* Editions du Seuil, Paris.
- Sajó Tamás, 2013. *Urban Space as Erinnerungslandschaft. The Case of Lemberg/Lwów/Lvov/Lviv.* European Review, 20. 4. 523-529. o. <https://www.journals.cambridge.org/erw>
- Sarat, A, N. Davidovitch, N., Albertstein, M, 2007. *Trauma and Memory: Reading, Healing, and Making Law.* Stanford University Press, Stanford, CA.
- Schivelbusch, Wolfgang, 2003. *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery.* Picador, Metropolitan Books, Henry Holt & Co, New York, NY.

- Schorn-Schütte, L., 2006. *Historische Politikforschung. Eine Einführung.* C.H. Beck Verlag, München.
- Skinner, Quentin, 2002. *Visions of Politics. Vol. 1. Regarding Method.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Snyder, Timothy, 2012. *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában.* Ford. Szántó Judit. Park, Budapest.
- Spiegel, G, G, 1999. *The Past as Text. The Theory and Practice of Medieval Historiography.* Johns Hopkins Press, Baltimore, MD.
- Standeisky Éva, 2015. *Demokrácia negyvenötben.* Napvilág, Budapest.
- Szabó Miklós, 1989. *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986. Válogatott tanulmányok.* Medvetánc, Atlantis, Budapest.
- Szabó Miklós, 2003. *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918).* Új Mandátum, Budapest.
- Szájer József, 2013. *Bibó István és a jogász Szakkollégium.* Világosság, Bibó István élete és műve, tavasz-nyár. 33-44.
- Szekfű Gyula, 1931. *A politikai történetírás.* In. Hóman Bálint, Szerk., 1931. 397-444.
- Szigeti József, 1964. *A magyar szellemtörténet bírálatahoz.* Kossuth, Budapest.
- Thum, Gregor, 2011. *Uprooted. How Breslau Became Wrocław During the Century of Expulsions.* Princeton University Press, Princeton, NJ, 2011.
- Tóth-Matolcsi László, 2005. *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében.* Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 4.)
- Tőkéczi László, 1999. *Történelem, eszmék, politika.* Kairosz, Budapest.
- Trencsényi Balázs, 2011. *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Trencsényi, Balázs, et alia, ed, 2006-2014. *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770-1945) Texts and Commentaries.* Vols. 1-2, 3/1-2, 4. Central European University Press, Budapest-New York.
- Tully, J. ed, 1988. *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Ujváry Gábor, 2011. *Kis magyar história – nagy-magyar történeosztól.* In. Ujváry Gábor, Szerk., 2011. 251-288.
- Ujváry Gábor, Szerk., 2011. *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.* Ráció, Budapest.
- Ungváry Krisztián, 2000. *Gyötrő illúziók. Bibó és 1945 eseményei.* Beszélő, 1. 40–48.
- Vita, 1971. *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről.* Akadémiai, Budapest.

- Werner, M. and Zimmermann, B.eds, 2004. *De la comparaison a ` l'histoire croisée*. Le Seuil, Paris.
- Wilson, K. M., ed, 1996. *Forging the Collective Memory. Government and International Historians through Two World Wars*. Berghahn Books, Providence, RI, Oxford.
- Wilson, P., 2006. *The Posttraumatic Self: Restoring Meaning and Wholeness to Personality*. Routledge, New York, NY.
- Young, Allan, 1995. *Harmony of Illusions: Inventing Post-Traumatic Stress Disorder*. Princeton University Press, Princeton, NJ.